

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

UDC 94 (474.51) + 904:72 «16/17»

БОНДАР О.М.

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка (Україна)

ЧЕРНІГІВСЬКА ФОРТЕЦЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Стаття присвячена еволюції Чернігівської фортеці в другій половині XVII ст. З 1648 р. Чернігів став полковим містом, а його фортеця неодноразово перебувала в епіцентрі військових дій. На середину XVII ст. фортеця складалася з Верхнього замку і власне Фортеці. Ці фортифікації проходили по лінії укріплень міста X-XIII ст. Проте вже у 1670-х роках, у зв'язку із зростанням населення, був додатково укріплений і Форштадт. Для його укріплення частково використали залишки фортифікацій давньоруського часу - Окольного граду. Під Верхнім замком також виникли невеликі укріплення - Острог.

BONDAR O.M.

Chernihiv National Pedagogical University named after T.Shevchenko (Ukraine)

CHERNIHIV FORTRESS IN THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY

This article is devoted to the development of Chernihiv fortress during the second half of the 17th century. Any town of medieval Europe and Russia had its own particular type of urban development. The fortress occupied the main place in that development. The most important sources for the study of Chernigov fortress of the 17th century are "Abrys Chernigova" 1706, maps of the 18th century towns, verbal descriptions and archaeological excavations.

Chernihiv became the regimental city in 1648 and its fortress had repeatedly turned to the epicenter of battlefield. In the middle of the 17th century fortress consisted of Verkhniy Zamok and, in fact, Fortress. These fortifications were the ramparts of the 10th-13th century line. Forstadt had been further strengthened in the 1670s. This process had been associated with the increase of the city population. These fortifications were resuscitated remnants of the ancient fortifications of the Okolnii Grad. The slight strengthening - Ostrog - was housed under the Verkhniy Zamok. Russian troops garrisoned town were there. Thus, till the end in the 17th century fortifications of the city consisted of Verkhniy Zamok, Fortress, Forstadt and Ostrog. The fortifications of Verkhniy Zamok, Fortresses and Forstadt were made of wood and soil. Ostrog was fortified from the stockade. The fortified area of Chernigov was 48 hectares. So, Chernihiv fortress was one of the biggest on the Left Bank Ukraine in the 17th century. Firstly, it was due to the fact that in the late 17th century Chernihiv was a great economic and political center. Secondly, its importance as a military center of the Hetman State had increased during that period.

БОНДАРЬ А.Н.

Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г.Шевченко (Украина)

ЧЕРНИГОВСКАЯ КРЕПОСТЬ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII в.

Статья посвящена эволюции Черниговской крепости во второй половине XVII в. В 1648 г. Чернигов стал полковым городом, а его крепость неоднократно была в эпицентре военных действий. В середине XVII в. крепость состояла из Верхнего замка и собственно Крепости. Эти укрепления проходили по линии укреплений города X-XIII ст. Однако уже в 1670-х годах, в связи с ростом населения, был дополнительно укреплен и Форштадт. Для его укрепления частично использовали остатки фортификаций древнерусского времени - Окольного града. Под Верхним замком также возникает небольшое укрепление - Острог.

Формування українських міст як урбаністичних осередків проходило протягом усього середньовіччя та ранньомодерного часу. Одним із найяскравіших моментів цього поступу був період другої половини XVII ст. - час становлення Української козацької національної держави.

Міста стали головними осередками економічного, військового та культурно-духовного розвитку держави. Як неодноразово відмічали дослідники, за цієї доби всі міські осередки України в першу чергу були фортецями. Найбільш потужною фортецею Північного Лівобережжя в другій половині XVII ст. був Чернігів.

У середині 1648 р. Чернігівська фортеця була зайнята повсталими козаками. Після того, як вони зайняли місто остаточно, з нього було вивезено частину гармат до Новгород-Сіверського, вірогідно, для підсилення обороноздатності останнього [1, с.36]. В самому ж Чернігові було створено нову адміністрацію, а місто перетворено на центр козацького полку [4, с.23].

Оскільки на теренах Чернігівщини військові дії у цей час велися постійно, значення полкової фортеці також зростало. Вже 1651 р. під стіни Чернігова підійшли війська талановитого і досвідченого литовського полководця Я.Радзивіла, але взяти фортецю вони так і не змогли: *“Гетман же Родивил, будучи под Черниговым, трижды приступал и людей многих потерял, а Чернигов не достал”* [10, с.39]. Втративши від двох до п’яти гармат та значну кількість людей, литовські війська відступили. Командував обороною міста чернігівський полковник С.Подобайло. Зважаючи на те, що фортеця взята не була, а війська Я.Радзивіла - це добре озброєні професійні воїни, які перед цим взяли дуже потужну фортецю в Любечі, а згодом - і Київ, можна стверджувати, що чернігівська твердиня в період з 1648 до 1651 рр. підтримувалася повсталими козаками та міщанами в належному стані.

Згідно з царським наказом від 4 квітня 1658 р., в Києві, Чернігові, Ніжині та деяких інших містах було створено московські військові гарнізони. Тоді ж було призначено боярина В.Шереметьєва головою нової московської адміністрації на території Гетьманщини. В інструкції йому доручалося передати адміністративні функції влади до рук міських магістратів, що значно послаблювало позиції військового керівництва козацької держави в полкових містах, а це впливало на їх обороноздатність. З цього часу військові формування Московської держави займали найукріпленіші частини українських міст - замки. До повноважень воєвод входив догляд за фортифікаційними спорудами. Однак, вже з 70-х років XVII ст. влада російських воєвод суттєво була *“урізаною”*: вони могли займатися суто військовими справами, не втручаючись у внутрішнє життя міщан. Київ, Чернігів, Ніжин і Переяслав в останній чверті XVII ст. утворили *“Малоросійський військовий округ”* [2, с.13-14]. Управління російськими гарнізонами в цих містах здійснювалося через складний механізм взаємодії Розрядного і Малоросійського приказів. Значна частина доходів цих міст із казенних *“кабаків”* та *“перевозів”* надходила безпосередньо до московської казни [2, с.14]. Це в свою чергу досить сильно виділяло ці чотири міста порівняно з іншими містами Гетьманщини як в політичній, так і в економічній сфері на рубежі XVII-XVIII ст. Воєводою російського гарнізону в Чернігові став І.Загрянний.

У 1662 р. до міста підійшли татари, але на штурм міста вони не наважилися, пограбувавши лише Іллінський монастир, відступили [5, с.130].

Перша відома згадка про перебудову Чернігівської фортеці за козацьких часів відноситься до 1667 р. Тоді чернігівський воєвода І.Загрянний *“пристроил к малому острожку крепость, вырыл ров и сделал к Стрижню тайник”* [7, с.23]. Чернігів був знову втягнутий у бойові дії 1668 р., коли І.Брюховецький підняв повстання проти російських воєвод. Козаки чернігівського полковника Д.Многogrішного витіснили московські війська з міста, проте останні разом з воєводою А.Толстим закріпилися на Верхньому замку, що був реконструйований роком раніше. Козаки почали облогу цитаделі Чернігова. Вважається, що гарнізон російських військ у Чернігові в цей час налічував 1200 ратних людей [7, с.22]. Однак, навряд чи це було так. Населення міста в другій половині XVII ст. складало всього близько 1300-1400 жителів (з дітьми і жінками), які мали утримувати московські війська. Так, наявні відомості, що 1666 р. серед російських військ був голод, хлібних запасів катастрофічно не вистачало. Почалося масове дезертирство. Наступного року чернігівському воєводі було доручено набрати 2 розряди ратників до Чернігова по 400 воїнів кожний, через те, що ті, хто був раніше просто розбіглися. За *“Розписним списком”* 1682 р.

у Чернігові знаходилось дещо більше сотні московських стрільців. Та й 1200 воїнів на Верхньому замку просто не вмістились би фізично. Вірогідно, що російських воїнів було всього декілька сотень.

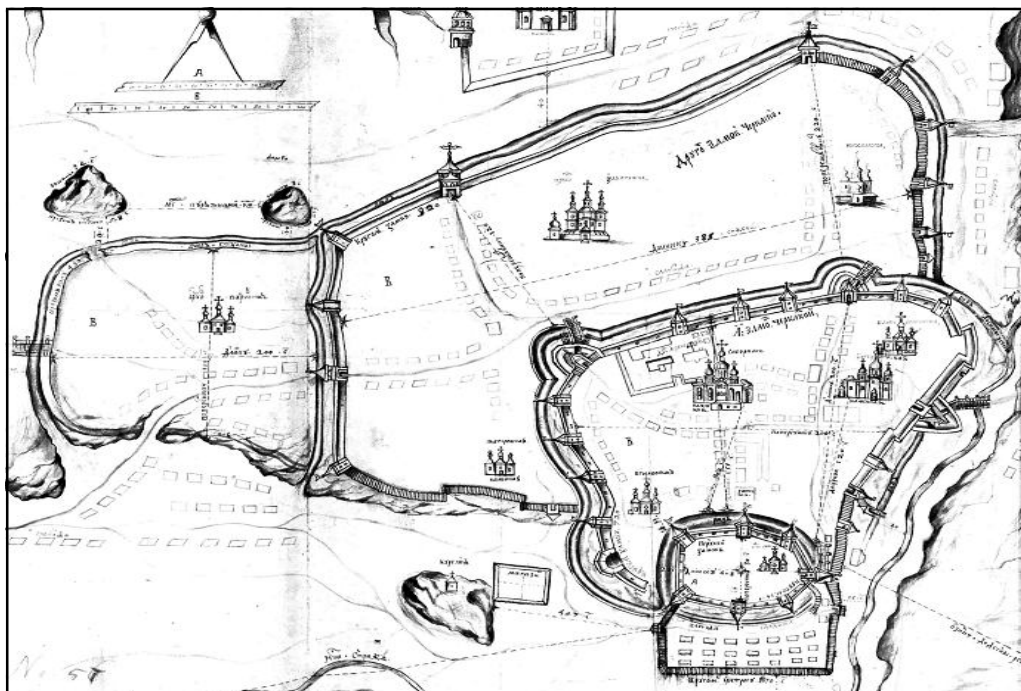

Рис.1. Чернігівська фортеця на “Абрисі” 1706 р.

В цей же час російський воєначальник Г.Ромодановський почав придушувати антимосковське повстання на території всього Північного Лівобережжя. Спочатку він вибив повстанців з Ніжина і відразу рушив на Чернігів. Д.Многогрішний намагався перешкодити військам Г.Ромодановського підійти до Чернігова. Однак сил у нього на це не вистачило і облога з Верхнього замку була знята, що й засвідчив запис літопису: “А гды князь Григорий Григоревич Рамодановскои пришел под Чернигов и добывал его крепко, а градиль козком, абы, не проливаючи крови своеи и ведлуг своеи присяги, держалися царя православнаго, призволили на тое козаки, обрали себе за гетмана Демена Игнатовича Многогрешного” [9, с.241]. Після цього Чернігів знову повернувся під владу російського воеводи. Під час цих бойових дій місто постраждало настільки, що його населення було звільнене від податків на 7 років [7 с.22]. Слід зауважити, що це була остання облога в історії Чернігівської фортеці.

У 1670-х роках під керівництвом чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського було частково відновлено давньоруські фортифікаційні споруди Окольного граду та підсилено обороноздатність Фортеці. Ймовірно, в цей час з’являються або ж значно реконструюються земляні укріплення для ведення артилерійського бою, які позначено на “Абрисі Чернігова” (рис.1) 1706 р. Основні роботи по реконструкції за В.Дуніна-Борковського велися на давньоруському Дитинці (Перший замок черкаський) та Форштадті (Другий замок черкаський), оскільки з цього часу Верхній замок поступово втрачає основні свої функції, а основою оборони стали Фортеця та Форштадт. Така зміна була спричинена тим, що населення Чернігова в цей час зростало за рахунок козаків та повсталих і в мешканців міста було достатньо сил та можливостей боронити таку велику територію (близько 47 га). В основному, фортифікаційні роботи проведені В.Дуніним-Борковським якраз і відображені на “Абрисі Чернігівському”.

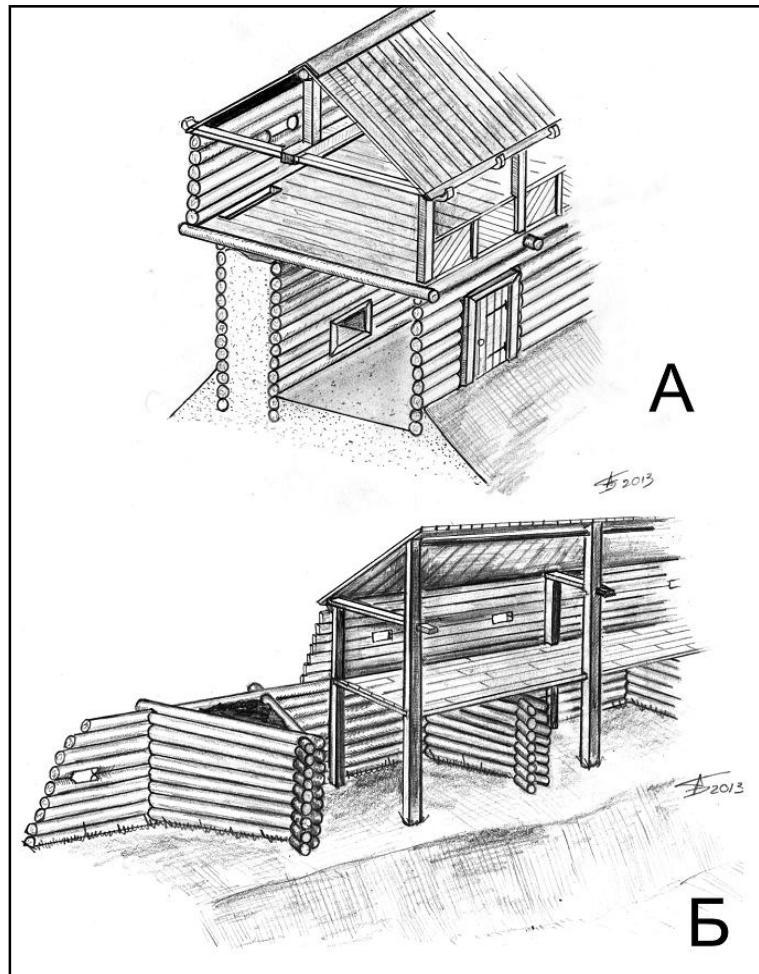

Рис.2. Реконструкція фрагмента: А - стіни Чернігівської фортеці кінця XVII - початку XVIII ст.; Б - стіни Форштадту Чернігова кінця XVII - початку XVIII ст. (малюнок автора)

Укріплення Фортеці та Форштадту мали дерев'яно-земляні конструкції. У *“Розписному списку”* 1682 р. про укріплення Чернігівської фортеці зазначено: *“Город Чернигов рубленой новой рублен в дубовом лесу в два бревна с тарасами. Городовая стена меж бревен пропускана по пол аршину для земляной засыпки. Обламы дубове брусяные да по городу башня от речки Стрижны, а в ней проезжие ворота в нижней город Чернигов”* [8, с.89]. Однак вже на початку XVIII ст. стан фортифікаційних споруд міста значно погіршився. Зокрема, у *“Розписному списку”* 1701 р. зазначено: *“Город рублен в две стены, меж стен пропуска по полу аршина, на верху катки погнили и во многих местах катков нет”* [11, с.92]. Це в свою чергу свідчить, що ремонтно-фортифікаційні роботи з 1680-х до початку 1700 рр. не проводилися.

Використовуючи письмові описи Фортеці, зображення укріплень на *“Абрисі Чернігівському”*, історичні аналогії та більш пізні плани, можна з великим ступенем вірогідності графічно реконструювати зовнішній вигляд і конструктивні особливості фортифікаційних споруд Чернігова. Загалом, привертає увагу той факт, що укріплення Фортеці були набагато потужнішими за укріплення Форштадту. Фортифікаційні споруди Чернігівської фортеці були досить близькими до синхронних їм оборонних укріплень міста Олонець на півночі Росії [6, с.100]. Там була теж подвійна стіна, частково засипана землею, що мала облами (рис.2-А).

Щодо укріплень Форштадту, то на плані 1757 р. відображені конструкції залишків його оборонних стін. Із західного боку проходила стіна з колод, що з боку міста трималися на перехрещених палях, які утворювали трикутні опорні конструкції, імовірно, заповнені землею. Такі конструкції являли собою різновид терас (рис. 2-Б). Вірогідно, що зверху цієї стіни прокладався бойовий хід із заборолами-банкетами. Аналогічна за конструкцією стіна була зафіксована ще в ХІХ ст. на Великому Красноярському острові (сучасне місто Красноярськ у Східному Сибіру), побудованому у 1660-1670-х роках, тобто синхронно з чернігівськими укріпленнями [3, с.286].

Рис.3. Чернігів у другій половині ХVІІ ст.: 1. Верхній замок. 2. Фортеця (Перший замок черкаський). 3. Форштадт (Другий замок черкаський). 4. Острог (Солдатська слобода). 5. Третяк. 6. Поділ. 7. Єлецький монастир. 8. Любецька (Київська) брама. 9. Погоріла (Лоївська, Миколаївська) брама. 10. Водяна брама. 11. П'ятницький монастир

Ще однією укріпленою частиною Чернігова у ХVІІ ст. був так званий. “Острог” або “Солдатська слобода”. Це було просте укріплення, що знаходилося біля підніжжя Верхнього замку. У “Розписному списку” 1682 р. про нього сказано: “Нижній острог стоячей, где живут старые осадные сидельцы. Ставлен острог в одно бревно осиновими бревнами. И с того острога двои проезжие ворота. И тот острог весь ветх и во многих местах повалился” [8, с.89]. Як і інші укріплення, вже до кінця ХVІІ ст. він прийшов у повну непридатність. У 1701 р. дерев’яний осиковий гострокіл було замінено на новий, сосновий. Загалом, слід відмітити, що обороноздатність нижнього Острогу була дуже низькою. Чотириметровий гострокіл у часи, коли артилерія широко застосовувалася у веденні облогових військових дій, не мав жодних шансів вистояти. Ймовірно, головна роль оборонних стін Острогу зводилася до забезпечення гарнізонних припасів. Тим більш, що у випадку захоплення ворогом Верхнього замку, гарнізон Острогу опинявся у пастці, де його могли обстрілювати зверху. Тому під час облоги всі з Острогу переміщувалися до Верхнього замку та Фортеці.

Таким чином, можна зазначити, що укріплення Чернігова середини - другої половини XVII ст. цілком відповідали вимогам часу. Для міст цього періоду було характерним дві укріплені частини - замок і фортеця. Проте у Чернігова було таких укріплених частин аж чотири - Замок, Фортеця, Форштадт (власне місто) та Острог, загальною укріпленою площею 48 га (рис.3). Це передусім було спричинено стратегічним та адміністративним значенням Чернігова в цей період.

1. Из анонимных сообщений об успешных действиях восставших казаков в Чернигове и его окрестностях // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С.36.
2. Лазарев Я.А. "Великороссийская" администрация на Гетманской Украине в 1700-1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.02. "Отечественная история" / Я.А.Лазарев. - Екатеринбург, 2012. - 18 с.
3. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия / Ф.Ф.Ласковский. - СПб., 1858. - 315 с.
4. Леп'явко С.А. Чернігів - європейське місто / С.А.Леп'явко. - Чернігів, 2010. - 56 с.
5. Леп'явко С.А. Чернігів: Історія міста / С.А.Леп'явко. - Чернігів, 2012. - 432 с.
6. Мильчик М.И. Деревянная архитектура русского Севера. Страницы истории. / М.И.Мильчик, Ю.С.Ушаков. - Л., 1981. - 128 с.
7. Очерк истории города Чернигова 907-1907 гг. - Чернигов, 1908. - 72 с.
8. Половникова С.О. "Росписной список" Чернігівської фортеці 1682 р. / С.О.Половникова // Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. - Чернігів, 1992. - С.88-100.
9. Сафонович Ф. Хроника з літописців стародавніх / Ф.Сафонович. - К., 1992. - 336 с.
10. Сообщение из статейного списка о боях черниговских казаков с войсками литовского гетмана Радзивилла под Черниговом // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С.39.
11. Харламов В.О. Розписний список Чернігова 1701 р. / В.О.Харламов // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. - Чернігів, 1995. - С.91-92.

References

1. Iz anonimnyh soobshhenij ob uspeshnyh dejstvijah vosstavshih kazakov v Chernigove i ego okrestnostjah // Chernigovu 1300 let. Sbornik dokumentov i materialov. - K., 1990. - S.36.
2. Lazarev Ja.A. "Velikorossijskaja" administracija na Getmanskoj Ukraine v 1700-1727 gg.: jevolucija institutov i ih statusa. Avtoref. dis. na soisk. uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk: spec. 07.00.02. "Otechestvennaja istorija" / Ja.A.Lazarev. - Ekaterinburg, 2012. - 18 s.
3. Laskovskij F.F. Materialy dlja istorii inženernogo iskusstva v Rosii. Opyt issledovanija inženernogo dela v Rosii do HVIII stoletija / F.F.Laskovskij. - SPb., 1858. - 315 s.
4. Lep'yavko S.A. Chernigiv - yevropejs'ke misto / S.A.Lep'yavko. - Chernigiv, 2010. - 56 s.
5. Lep'yavko S.A. Chernigiv: Istorija mista / S.A.Lep'yavko. - Chernigiv, 2012. - 432 s.
6. Mil'chik M.I. Derevjannaja arhitektura russkogo Severa. Stranicy istorii. / M.I.Mil'chik, Ju.S.Ushakov. - L., 1981. - 128 s.
7. Oчерk istorii goroda Chernigova 907-1907 gg. - Chernigov, 1908. - 72 s.
8. Polovny'kova S.O. "Rospy'snoj spy'sok" Chernigivs'koyi forteci 1682 r. / S.O.Polovny'kova // Chernigivs'ka starovy'na: zbirny'k naukovy'x prac', pry'svyacheny'j 1300-richchyu Chernigova. - Chernigiv, 1992. - S.88-100.
9. Safonovy'ch F. Xronika z litopy'sciv starodavnix / F.Safonovy'ch. - K., 1992. - 336 s.
10. Soobshhenie iz statejnogo spiska o bojah chernigovskih kazakov s vojskami litovskogo getmana Radzivila pod Chernigovom // Chernigovu 1300 let. Sbornik dokumentov i materialov. - K., 1990. - S.39.
11. Xarlamov V.O. Rozpy'sny'j spy'sok Chernigova 1701 r. / V.O.Xarlamov // Slov'yano-rus'ki starozhy'tnosti Pivnichnogo Livoberezhzha. - Chernigiv, 1995. - S.91-92.

Отримано 27.03.2014